Opponensi vélemény

Egedi-Kovács Emese *L'édition critique de codex Athon. Iviron 463 (Barlaam et Joasaph, Editio princeps)* című akadémiai doktori értekezéséről

Egedi-Kovács Emese a 2010-es évek elején ismerte meg az Athosz-hegyi Iviron grúz kolostor 463-as számú kódexét, Peter Schreiner bizantinológus professzor hívta fel rá a figyelmét. A gazdagon díszített kézirat a középkor népszerű legendájának, Barlám és Jozafát regényes élettörténetének ógörög nyelvű változatát és *töredékes* ófrancia fordítását tartalmazza. Különlegessége a francia nyelvemlék, mely mind filológiai, mind kapcsolattörténeti szempontból feltáratlan volt. A disszertáció a két szöveg kritikai kiadása. A görög szöveg közzététele feltétele volt az erősen sérült francia szöveg rekonstrukciójának, *utóbbi a doktori értekezés legfőbb eredménye, páratlan filológiai teljesítmény.*

Egy kódex nem semleges szöveghordozó, hanem jellegzetesen egyedi tárgyi emlék, melyet kora, származási helye, megrendelője és készítője egyaránt meghatároz. Szóra bírása nem könnyű, sokféle diszciplínában való jártasságot feltételez. Az érintett tudományágak esetünkben a bizantinológia, benne a történelem, irodalomtörténet, kultúratudomány, görög filológia, művészettörténet, vele összefüggésben pedig a kodikológia és a paleográfia, a két szöveg fizikai és nyelvi kapcsolata, a francia nyelvtörténet, összehasonlító irodalomtörténet, fordítástudomány stb. A disszerens egyetemi tanulmányai, majd kutatómunkája során mindezekbe beletanult, szemben az opponensekkel, akik csak együtt fogják át a teljes tudományos palettát.

Én mint irodalomtörténész, kodikológus és latin filológus a létrehozott ófrancia szöveget nyelvtörténeti szempontból érdemben nem tudom megítélni, de a bemutatott módszereket teljesen meggyőzőnek találom, a 270 oldal terjedelmű, eddig hozzáférhetetlen szöveg közzétételét pedig a romanisztika különleges nyereségének. A disszertáció nemcsak filológiai elemzés és szövegközlés, hanem a szerző a miniatúrákkal gazdagon díszített, és a margókon olvasható népnyelvi fordítás révén egyedülálló kódex keletkezéstörténetének feltárására is vállalkozott. Ebben a magyar koronát is érintő különleges történetben sok a hipotetikus elem, kívülállóként, mint szerves, sokféle megközelítést összehangoló, ötletgazdag konstrukciót tartom figyelemre méltónak.

Opponensi véleményem kifejtése előtt kijelentem, hogy a benyújtott francia nyelvű disszertáció igen jelentős tudományos mű sok új kutatási eredménnyel, melynek nyilvános vitára bocsátását, a szerzőnek pedig az MTA Doktora cím megadását melegen támogatom.

A *téma fontosságát* aligha kell hangsúlyozni. Barlám és Jozafát legendája bizánci közvetítéssel jutott el Európába, a görög fordítást Euthymios grúz szerzetes, athosz-hegyi apát (c. 995–1028) készítette. Ennek latin változatai terjedtek el Európa-szerte, s a középkor folyamán szinte valamennyi nemzeti nyelvre le is fordították őket. Magyarul az óbudai klarisszák számára összeállított *Kazinczy-kódex*ben olvasható 1526-ból. Az iviróni kézirat ófrancia szövegét az teszi teljesen egyedivé, hogy a görög verzió alapján készült, szemben a 13. századtól a 16. századig latinból fordított összes többi francia (és más népnyelvi) változattal. Ha valóban a 11. század végére datálható, ami a bevezető tanulmány kulcskérdése, az megsokszorozná a jelentőségét.

Amilyen vonzó a téma, olyan nehéz is. Az ófrancia szöveg túlságosan töredékes ahhoz, hogy mostanáig akadt volna vállalkozó a kiadására. Kezdetben egy gyenge fekete-fehér mikrofilm állt csupán a kutató rendelkezésére, melyen nemcsak a 80 miniatúra színei nem voltak láthatók, de az elhalványult szövegrészek is alig, nem beszélve a vörös képfeliratokról, melyek beleolvadtak a szürke szövegbe. Végül, mivel az Athosz-hegyi Köztársaságba nő nem léphet be, a kódex fizikai tanulmányozása eleve kizárt volt. Azt, hogy a jelölt milyen töretlenül haladt előre a kódex megismerésében, évente megjelent tanulmányainak hosszú sora jelzi. A cél, a feltáratlan ófrancia szöveg kiadása, már 2013-ban megfogalmazódott, de az a felismerés például, hogy a görög forrásszöveg szöveghagyományának aprólékos elemzése milyen fontos, s ezért a másodrendű görög szöveget is ki kell adni, csak 2017 körül vált egyértelművé. Gyakran a technikai fejlődés segítette tovább a kutatást, így a színes digitális másolat megszerzése 2020 körül, vagy az, hogy az összehasonlító anyag, a világ távoli pontjain őrzött párhuzamos görög kódexek nagy része, az idők folyamán online elérhetővé vált.

A résztanulmányok, bár egy-egy speciális kérdésre vonatkoztak, olyannyira egy irányba mutattak, hogy egy disszertáció keretében könnynű volt őket egységes egésszé formálni. A téma nemzetközi érdekű, az értékes ófrancia szöveg közzététele indokolta, hogy a bevezető tanulmány nyelve is a francia legyen.

A disszertáció fejezetei logikusan követik egymást: 1. Az iviróni kódex kodikológiai és tartalmi leírása; 2. A görög szöveg elemzése; 3. A görög szöveget a margókon körülvevő francia fordítás elemzése; 4. Végül a kódex keletkezésének a három korábbi fejezet eredményeire épülő története.

A terjedelmes bevezető tanulmány után következik először az ógörög, majd az ófrancia szöveg kritikai kiadása. A kötetet 23 kép illusztrálja.

A kézirat leírása:

Egy igényesen másolt, aranyozott miniatúrákkal gazdagon díszített, arany kezdőbetűkkel ellátott, széles margójú luxus-kéziratról van szó, melyben a görög szöveget három oldalról annak francia fordítása veszi körül, mindhárom lapszélen megcsonkítva. A kódex az idők folyamán szétesett, elrongyolódott, levelek vesztek el belőle, s amikor újra bekötötték, erősen körül vágták. Fizikai állapotáról a szerző csak másodkézből tájékozódhat. A kódex ma levelekre van felvágva (korábban levélpárokból álló ívfüzetekből épült fel, mint minden kódex), a levelek gerinc felőli széle pergamennel ki van egészítve és a kiegészítéseknél fogva vannak a kötésben rögzítve. A kódex struktúrája tehát tönkre van téve. A levélszámozás (1–135) a mai állapotot tükrözi. Azt, hogy lehet tudni, hogy mely levelek hiányoznak a kódexből és melyek vannak rossz helyre kötve, Robert Volknak köszönhetjük, aki ezeket feltünteti a görög Barlám-legendváltozatok kritikai kiadásában (Volk I, 2009, 271–272). Mivel tudjuk, hogy a görög kódexek általában quaterniókból álltak (4 levélpár), és kódexünk testvérkódexe, a Vat. gr. 394 is így épül föl, rekonstruálhatók az ívfüzetek. A hiányokkal kapcsolatban a 7. oldalon jelzi a disszerens, hogy a 26. és 27. levelek között egy teljes fejezet hiányzik, Jézus története. Volk itt egyetlen levélnyi szöveget hiányol és a jelen kiadásban is csak egy „folium perditum" szerepel. Ilyen terjedelmű lenne a hiányzó fejezet? Kérdés az is, a 74. és 75. levél között egy levél vagy egy teljes ívfüzet hiányzik-e. Volk alapján feltételezhető akár nyolc hiányzó levél is. Egyébként vagy itt, a 11. jegyzetben, vagy a szövegkiadás bevezetőjében jó lenne megadni Volk hiány-jegyzékét, akár a rekonstruált ívfüzetekbe beépítve.[1] Ez természetesen csak javaslat, amit a disszertáció kiadásakor érdemes figyelembe venni.

A kézirat datálása

A görög kódexet illetően a disszerens kiinduló pontnak Francesco D'Aiuto 1997-ben megjelent tanulmányát tekinti, mely szerint a szöveget a konstantinápolyi Lophadion kolostorban 1075 körül másolta egy Konstantinos nevű másoló, akinek a kezéhez két másik kódex is köthető, az

[1] Az első levél önálló volt, a második ívfüzetből 9. és 10. levél, valamint a 10. és 11. között hiányzik egy-egy levél; ugyanígy a negyedik ívfüzetből a 24. és 25., valamint 26. és 27. levél között is. A hatodik ívfüzetben a 38. levél után hiányzik egy levél, a 40. levél itt rossz helyen van, a következő két levél (39 és 41) pedig felcserélődött. A hetedik ívfüzetből is hiányzik két levél, az első az 50. a második az 51. levél után. A 10. (f. 67–74) és a 11. (f. 75–82) ívfüzet között, tehát a 74. és 75. levél között szerintem egy teljes ívfüzet hiányzik. A 13. ívfüzetből a 94. és 95. levél között hiányzik egy levél, a 15. ívfüzetből pedig a 107. és 108. levél közül. A 16. ívfüzetben a 116. és 117. levél közé tartozik a 40. levél, a 17. ívfüzetben a 125. és 126. levél közé pedig a 129. levél. A 18. ívfüzetből az első levél hiányzik, a 126. és 127. levél között. A 135. levél a következő ívfüzet maradéka. Vajon hány levél hiányozhat a kódex végéről?

említett Vat. gr. 394 és az Athosz-hegyi Dionys(iou) 61. A scriptor egyúttal a kódexek illuminátora is. Ez a vélemény, tehát hogy a görög kódex az 1070-es évek közepén Konstantinápolyban készült, ma általánosan elfogadott, (bár van, aki továbbra is kitart az ivironi kolostor szkriptóriuma mellett). A lapszéleken olvasható francia szöveg bejegyzésének időpontját illetően viszont nincs konszenzus, pedig rendkívül fontos kérdés a szöveg datálása, annak irodalomtörténeti helye és nyelvtörténeti értéke szempontjából. Ezzel kapcsolatban a disszerens a 10. oldalon óvatosan megállapítja, hogy nem készülhetett a 13. század elejénél később, de a kérdésre a kódex elemzése során többször visszatér, újabb és újabb érvekkel a két szöveg egyidejű leírása, s így a francia szöveg 11. század végi keletkezése mellett.

A következő alfejezetben (17–18. old.) rögtön fel is hívja a figyelmet egy fontos szempontra, ami döntő érvet jelenthet amellett, hogy a görög scriptor és a francia fordító egy időben, egymással párhuzamosan dolgozott. Több helyen úgy tűnik ugyanis, hogy az arannyal festett görög majuszkulákon átüt a francia szöveg, ami azt jelenti, hogy a görög szöveg leírását közvetlenül követte a francia, s csak ezután egészült ki a görög textus az arany kezdőbetűkkel. Az is előfordul, hogy a miniatúrák vörös keretvonala fut át a francia szövegen. A szerző ugyanakkor hangsúlyozza, hogy csak autopszia alapján dönthető el egyértelműen, hogy hogyan követték egymást a különböző munkafázisok, vagyis, hogy a francia szövegre került-e az arany betű, vagy az arany betűre futott rá a barna tinta. Vladimir Agrigoroaei 2019-ben az Athosz-hegyen személyesen tanulmányozta a kódexet, s meggyőződött arról, hogy a francia írás van fölül, ami így a datálásban nem segít (Agrigoroaei 2022). Ezt a megállapítást el kell fogadnunk, tehát a két szöveg párhuzamos rögzítésére ezen az úton nem következtethetünk.

A kódex görög szövege

Az ivironi kódex görög Barlám-legendájának helyét Robert Volk az említett kiadásban a rendkívül gazdag szöveghagyományban pontosan kijelölte – a családfán az XYZ kódexekkel együtt az erősen lerövidített *e* családba sorolva –, de ahhoz gyengének és hiányosnak találta, hogy magába a kritikai kiadásba (VOLK II, 2006) felvegye. Egedi-Kovács Emese számára azonban lehetővé tette, hogy saját görög szövegét a másik három kódex kritikai apparátusával pontról pontra összevesse, és így egy 896 kritikai jegyzettel ellátott, abszolút megbízható szöveget hozzon létre, feltüntetve a scriptor összes hibáját, illetve a közös szövegtől való minden eltérést. Ezt az akríbiát a francia szöveggel való összevetés igazolta. Korábban természetesnek tűnt, hogy a kódex görög szövegének fordítása olvasható a margókon. A görög másolói hibák elemzése során azonban föltehetővé vált, hogy a fordító nem ezt, hanem ennek a szövegnek egy jobb változatát, a görög másoló mintapéldányát használhatta. Ebből viszont

valóban az következnék, hogy nagyjából egy időben, egymás közelében dolgoztak, D'Aiuto datálása szerint 1075 körül (20. és 30. old.).

Az ófrancia szöveg a kódex margóin

A fejezetet egy rövid paleográfiai összefoglalás vezeti be, melynek lényege, hogy a 11. század vége és a 13. század eleje között mennyire bizonytalan a kéziratok datálása (46-47. old.). Bár általában az íráskép jelenti az egyik legfontosabb kapaszkodót egy kódex keletkezési idejének meghatározásánál, ez a szempont így kizáródik. Én nem engedném el ennyire, de sokkal alaposabb elemzésre lenne szükség, mint amire most lehetőségem van. Az ófrancia szöveg írását a disszerenshez hasonlóan pregótikusnak nevezem (DEROLEZ 2003), de a betűk sűrűsége miatt, és ahogy a betűszárak és lábak az alapvonalon jobbra görbülnek, s egy hajszálvonallal hozzáérnek a következő betűtaghoz vagy betűhöz (hosszú s, m, r), az l pedig a felső szárvégen olykor vízszintes vonalkával kezdődik, *a felső időhatár felé datálnám.*

Eredeti méret: , nagyítva: , (m), (r), (l)

A későbbi datálás felé mutat az is, hogy nincs a disszertációhoz mellékelt 3 oldalon (2^v, 33^v, 44^v) egyenes szárú *d* sem, csak kerek (unciális), illetve, hogy francia szövegekben még a 12. század végén is csak ritkán megjelenő -or- ligatúra (o-hoz kapcsolódó kerek r) itt az *or* betűkapcsolat kizárólagos formája: fornica[cium] (f. 33^v, 23. sor; cf. CARERI–RUBY–SHORT 2011, XXVI–XXVIII).

A viszonylag apró betűk és az összeszorítottság bizonyára a hely szűkösségéből is következik. Az ellentmondást itt nem kívánom, de nem is tudom feloldani a görög és francia szöveg egyidejű, *korai* keletkezése és a francia íráskép között. A kérdést így nyitva hagyom.

A következő rövid alfejezet a fordítást jellemzi (47–50. old.), megállapítva, hogy a fordító és a scriptor azonos személy volt, aki jó görög tudással rendelkezett. Először elkészítette a francia fordítást (impurum), majd a kész, csiszolt szöveget másolta a görög kódex margóira. A szerző feltételezi, hogy az illető egy művelt frank, aki görög–latin tolmácsként és fordítóként működhetett Konstantinápolyban.

Irodalomtörténészként a disszertáció egyik gyöngyszemének tartom azt a fejezetet (32–44. old.), melyben a jelölt Aristeidés elveszett *Apologiá*jának a *Barlám-legendá*ban betöltött szerepét elemzi narratológiai szempontból, rámutatva a kifinomult görög szöveg és a francia fordítás közti jelentős stilisztikai különbségre is.

A francia szöveg vörös címsorai (56–88. old.) kodikológiai szempontból a legalaposabban kidolgozott, különösen meggyőző alfejezet. A kódex görög szövegében a scriptor által készített miniatúrákat nem kísérik címfeliratok, ezzel szemben a francia szövegben rendre megjelennek jobbára a képekre vonatkozó rubrikák. Amint a kódexet illusztráló képeknek van ikonográfiai hagyománya, úgy a képcímeknek is van szöveghagyománya. Egedi-Kovács Emese az illuminált Barlám-kódexekben ezeknek alaposan utána is járt. A görög scriptor a képeket az előtte fekvő mintapéldány alapján festette, akár meg is változtatva őket, a francia fordító pedig egy illuminált, címfeliratos kódexből – valószínűsíthetően a közös mintapéldányból – fordította a vörössel írt címfeliratokat, esetenként fejezetcímeket. A szerző valamennyi kép és szöveg viszonyát végig elemzi, amiből kiderül, hogy a 80-ból 59 esetben a felirat a miniatúra tartalmára vonatkozik, 13-ban fejezetcímként szerepel, s van néhány eset, amikor vagy a kép, vagy a felirat hiányzik. A francia címfeliratok átírása mellett a képeken ábrázolt jelenetek részletes leírása is olvasható. A filológiai érvek mellett tehát a francia rubrikák is a görög scriptor/illuminátor és a francia fordító közös mintapéldányára vallanak, melyből az egyik a képeket, a másik azok feliratait vette át.

Az utolsó alfejezet, melyet érdemen értékelni tudok, az ófrancia szöveg rekonstrukciójának elveiről, eszközeiről szól (89–101. old.). Paul Meyer (1840–1917), a kiváló francia nyelvész és irodalomtörténész, számos ófrancia és provanszál nyelvemlék kiadója, az École des Chartes paleográfus igazgatója 1866-ban adott először hírt és közölt rövid részleteket az általa a 13. század elejére datált kódexből, korabeli fényképek alapján. „Lehetségesnek és hasznosnak tűnhet – írja – a mondatok hiányzó részeinek a görög nyelvű szöveg alapján történő helyreállítása. Hogy lehetséges-e? Minden bizonnyal. Ám hogy hasznos is volna, azt nem hiszem. Olykor, amikor biztos voltam benne, dőlt betűvel kiegészítettem néhány szót, ám ellen kellett állnom a kísértésnek, hogy olyan rekonstrukciókba bocsátkozzam, amelyek legfeljebb kreativitásomat dicsérnék. Azért is nagy a tévedés kockázata, mert a fordítás nem mindig kellően pontos: olykor kibővíti az eredeti szöveget, máskor pedig a legváratlanabb félreértésekre bukkanunk" (MEYER 1866, 515–516).

Paul Meyerrel szemben Egedi-Kovács Emesének az egész kódex jó minőségű digitalizált változata rendelkezésére áll. A másik nagy segítség a görög Barlám-legenda már említett, kiváló Volk-féle kritikai kiadása, illetve a latinból franciára fordított legendák kiadásai. Nagy utat tett meg a francia nyelvtörténet is az elmúlt 160 évben. Mindez biztosabb alapokra helyezte, de jóval bonyolultabbá is tette a szövegkiadó munkáját. Ez a munka a kiadott szöveg felől nézve is beláthatatlanul nagy, eredménye több mint 4000, sokféle szempontból mérlegre tett

kiegészítés, majdnem 500 kritikai jegyzet, s a megmaradt hiányok ellenére is egy használható, jó szöveg. Erre a kiadásra nemcsak a múltban, de a jövőben sem vállalkozott volna senki más!

A kódex köré logikusan felépített, de végig feltételes módban megfogalmazott keletkezéstörténet egy-egy pontja megbillenhet később, ugyanígy a közreadott szöveg helyreállított szavai közül is alakulhat ki néhány körül vita, de maga a szöveg egyszer s mindenkorra hozzáférhető, minden további kutatás alapja és ösztönzője lesz.

Két javaslatot tennék a kiadásra vonatkozóan, egy elvit és egy technikait. 1. Egy disszertáció nem vitairat, így teljesen elfogadható, hogy Vladimir Agrigoroaeivel nem vitatkozik, nem a már említett kérdésben, hanem a kódexszel kapcsolatos egyéb megállapításaival. Ezeket azonban nemzetközi viszonylatban, ahol őt a kódex egyik szakértőjének tekintik, ha nem is vitatni, de érdemben megemlíteni fontos lenne. 2. A szövegkiadás bevezetőjében megismételném a kiegészített 11. jegyzetet, de legalább utalnék a hiányokra és a rossz helyre került fóliókra. A hiányzó leveleket a szövegben korrekten *folium perditum* jelöléssel feltünteti a disszerens. A felcserélt leveleknél viszont praktikusabb lenne egy rövid magyarázat lábjegyzetben, minthogy zárójelbe tett – valójában nem létező – levélszámok kísérjék a valódi levélszámokat mintegy 50 oldalon keresztül.[2]

Megerősítve a bevezetőben már megelőlegezett pozitív véleményemet:

Egedi-Kovács Emese disszertációját, egy ógörög szöveg és ófrancia fordítása kritikai kiadását úttörő munkának tartom, szinte minden sorában új eredményekkel. Nyilvános vitára bocsátását és a jelölt számára az MTA Doktora cím megadását messzemenően támogatom és a Doktori Tanácsnak melegen ajánlom.

Budapest, 2026. 10. 8.

Madas Edit
az MTA rendes tagja

[2] A fol. 41r (39r) esetében lábjegyzetben jelezném, hogy a 39. és 41. levél fel van cserélve, a 40. levél helye pedig a 116. és 117. levél között van. Amikor a 116v után megjelenik a fol. 40r, visszautalnék az előző jegyzetre. Ugyanez vonatkozik a fol. 129r-re is.